

Ulla Rosén

Ålder, civilstånd och genus.

Perspektiv på den offentliga äldreomsorgen de första decennierna av 1900-talet.

I början av år 1909 ansökte änklungen Jonas Person till fattigvårdsstyrelsen i Kumla landskommun om inte den "... kunde anskaffa eller gifva honom anvisning på någon kvinna som skötte om hans hushåll." Nämnden tog hans ansökan på allvar och kom till beslut "... att E A Svenssons änka, Åbytorp, hvilken underhålles av fattigvården, skall flyttas till Jonas Persson för att bli hans hushållerska."¹ Jonas Persson var 75 år och änklung sedan två år tillbaka. Enligt nämndens uppfattning var han som änklung berättigad till kvinnlig omsorg. Nämnden såg även möjligheten att utnyttja sina resurser på ett mycket effektivt sätt genom att förflytta en kvinna som redan var understödd av fattigvården och utse henne till Jonas Perssons hushållerska. Där skulle hon dra försorg om honom som ersättning för den fattigvård hon själv var beviljad. Här förelåg uppenbarligen olika syn på vad kvinnliga och manliga understödstagare hade för behov. Emellertid protesterade kvinnans döttrar "... som förut icke velat bidra till sin moders bergning, enligt uppgift nu förklarar sig villiga att försörja henne, så att hon ej skulle behöfva åtlyda nämndens tillsägelse om flyttning". Därmed drog också kommunen in sitt understöd till den icke namngivna änkan.²

Den offentliga omsorgens organisering beslutades och verkställdes på en offentlig arena, men verksamhetens innehåll var av privat karaktär. Regleringen omkring fattigvård var länge mycket otydlig och baserades på det kristna budskapet om att ta vara på sin nästa. Merparten av omsorgen av behövande äldre verkställdes dock inom den privata sfären utifrån den mosaiska lagen, och särskilt det fjärde budordet. Inte förrän i 1871 års fattigvårdslag skrevs barns och föräldrars ömsesidiga omsorgsansvar in i den normgivande lagtexten, vilket gav legalitet till de

lokala fattigvårdsstyrelserna att sätta press på anhöriga. Det ömsesidiga ansvaret fanns kvar även i 1918 års fattigvårdslag, men där urskiljdes äldreomsorg som ett eget ansvarsområde inom fattigvården och dessutom ålades kommunerna en skyldighet att tillhandahålla äldreomsorg.

Syftet med denna uppsats är att ur ett genusperspektiv belysa processen då äldreomsorg sakteliga började bli ett samhälleligt ansvarsområde där staten garanterade sina medborgares lika trygghet och välbefinnande. Då medborgarskapet konstruerades olika utifrån kön och klass, som framkom i den inledande fallbeskrivningen, kom villkoren för dem som uppbar fattigvård att variera. Förutom genus och klass beaktas även civilstånd.

Jag har valt att avgränsa studien till svensk landsbygd under de första decennierna av 1900-talet. Förändringarna i 1918 års fattigvårdslag öppnade upp för ett större ansvarstagande från stat och kommun. Det rörde sig om ansvarsområden som i en patriarkal ideologi betraktades som undersåtarnas individuella *plikter*, vilka alltmer började omformuleras till *krav* som medborgaren hade rätt att ställa på staten och kommunerna. Omsorgsansvaret flyttades från individerna till samhället och därmed kom gränsen mellan den offentliga och den privata sfären att förskjutas.

Bakgrund

Samhällets ansvar för omsorg om äldre var under lång tid ospecificerat och oreglerat samtidigt som alla visste att det i första hand var varje familjs ansvar. Som en del ingick även skyldigheten att ta hand om sin nästa, där allmosegivande var ett led i en bättre tillvaro efter döden, för givaren. Således fanns i början av 1800-talet en begränsad samhällelig fattigvård som kom vissa nödställda till del.³ En begynnande process för en förändring av den offentliga omsorgens verkställande hade påbörjats under 1900-talets första decennier.

Samhällsförändringarna under 1800-talet skapade sociala problem, som blev påtagligt märkbara under de sista decennierna av 1800-talet. På olika nivåer i samhället agerades för att komma till rätta med problemen. Dock rådde oenighet

om målet för förändringarna. Detta fick till följd att det förekom stora regionala variationer framförallt i tolkande och verkställande av de nya signaler från staten till kommunerna som kom i början av 1900-talet. Sedan lång tid tillbaka hade socknarna/kommunerna kunnat utöva ett omfattande lokalt självstyre. De kommunala förtroendemännen var således inte vana vid att staten kontrollerade och följde upp kommunernas verksamheter. Detta innebar att de styrande inom den kommunala fattigvården stod inför ett dilemma: Samtidigt som de hade kvar starka medel för att utöva myndighet över understödstagarna var de enligt lag ålagda att värna om enskilda individers bästa. Den statliga insynen satte press på kommunerna.

Fattigvårdslagen från 1918 gav kommunerna en stärkt myndighet över dem som mottog fattigvård, men samtidigt innehöll lagen en skärpt myndighet från staten över kommunerna. 1918 fastslogs bland annat att samtliga kommuner i landet var ålagda att ordna plats för behövande åldringar på särskilda ålderdomshem samt att det skulle finnas särskilda avdelningar för sinnessjuka och kroniskt sjuka. Denna bestämmelse skulle dock ta tid att genomföra och kommunerna fick en frist fram till 1930 för att uppfylla förordningens krav. Trots detta visar uppgifter från 1938 att endast 70 % av de intagna på ålderdomshem var över 65 år och 0.5% var under 17 år!⁴ Strax efter sekelskiftet hade omvårdnaden av barn reglerats i en särskild lagstiftning. Separerandet av åldringsvård från fattigvård var även det en utdragen process, både i tid och i folks medvetande.

Följderna av proletariseringen och av den ökande migrationen försvårade upprätthållandet av det traditionella familjebaserade omsorgssystemet som byggde på egendomsöverföring mellan generationerna, dels genom att allt färre ägde fast egendom, och dels genom att rörligheten i samhället hade ökat så att det geografiska avståndet blev större mellan barn och föräldrar. Samtidigt genomgick Sverige en demografisk transition som ledde till längre livslängd och således en allt större andel äldre (diagram 1).

Det var framförallt de yngre som flyttade till städerna eller emigrerade med påföljd att befolkningen på landsbygden "åldrades" mer än den övriga befolkningen. I vissa

landsbygdsregioner hade andelen äldre nästan fördubblats under 1800-talet.⁵ Bidragande till denna utveckling var även att medellivslängden för både män och kvinnor hade ökat markant sedan 1800-talets början, främst beroende av att den återstående medellivslängden ökat.⁶ För män ökade medellivslängden under 1800-talet med 15 år och för kvinnor med 17,5 år. Denna utveckling har fortsatt under 1900-talet. Vi står idag återigen inför ett vägval beträffande omsorgens inriktning och samhällets ansvarstagande. Befolkningens demografiska sammansättning är en viktig strukturell faktor att beakta i utformningen av den samhälleliga omsorgen. Samtidigt har de ekonomiska konjunkturerna ett stort inflytande på den nivå som den samhälleliga omsorgen tillåts att uppnå.⁷

Demokratisering och medborgarskap ur ett genusperspektiv

Den enskilde individens behov av offentlig omsorg sattes i regel i relation till graden av arbetsförmåga, vilket återspeglades i att förmågan till produktivt arbete var grunden för de befolkningsindelningar som började tas i bruk från mitten av 1700-talet. Birgitta Odén har emellertid funnit en indelning gjord av den finländske statistikern Edvard Runeberg i slutet av 1700-talet, där det istället är individens behov av omsorg som fokuseras. Människorna relateras till varandra som givare och mottagare av omsorg.⁸ Dessa två sätt att indela befolkningen avspeglar på ett väldigt tydligt sätt olika bakomliggande uppfattningar om hur samhället var organiserat. Den indelning som satte arbetsförmågan i centrum och delade in människorna i närande och tärande, menar jag, utgår från idén om ett civilt samhälle baserat på ett socialt kontrakt utifrån den enskilde individens, framförallt mannens, relation till statsmakten och dess representanter. Den indelning som såg till individens omsorgsbehov grundas på idén om ett patriarkalt samhälle med hierarkiska, men även ömsesidiga, relationer och åtaganden där båda könen fyller en funktion.⁹ Den senare indelningen, som har sina rötter i det feodala samhället, fick stå tillbaka för uppfattningen om ett samhälle med kontrakt mellan individ och stat, vilket gav grunden för demokratiseringsprocessen men ledde även till att indelningen av samhället i en offentlig och en privat sfär blev allt mer påtaglig.

Carole Pateman menar att de ursprungliga tankarna om det sociala kontraktet var enbart tänkta för män, och hon problematiserar det genom att analysera könsskillnaderna i detta kontrakt. Från feministiskt håll har, alltsedan Mary Wollstonecrafts tid, kritik framförts mot att kvinnor inte betraktats som fullvärdiga medborgare utan som faderns, makens eller broderns egendom. Pateman menar att endast halva historien om "det sociala kontraktet" har skrivits. Hon hävdar att det finns ett könskontrakt som ingår både i den offentliga och den privata sfären. Genom att ha denna utgångspunkt kan hon lyfta fram den manliga dominansen och den kvinnliga underordningen i båda sfärerna.¹⁰ För svenska förhållanden finns åtminstone ett tydligt exempel på forskning som kan anknytas till Patemans syn på genus- och maktförhållandena mellan den offentliga och den privata sfären. Kerstin Norlander problematiserar dessa förhållanden i sin avhandling *Människor kring ett företag* om Liljeholmens stearinfabrik. Under den period Norlander studerar fanns det kvinnliga kapitalägare i detta företag. Då dessa kvinnor gifte sig gavs mannen förfoganderätt över deras egendom. I studiet av denna dynamik synliggörs ett antal mycket intressanta mekanismer som Norlander menar legitimerar den ojämlika ekonomiska resursfördelningen i samhället mellan kvinnor och män. Hon menar att fördelningen av ekonomiska resurser mellan män och kvinnor är en fråga om makt och därmed en fråga om både klass och kön. Norlander tar sin utgångspunkt för analysen i en agrar hushållsbaserad ekonomi som vi skulle kunna översätta med den privata sfären.¹¹ Denna ekonomi är basen för det sätt som företaget sköttes på och de strategier företagsledningen hade gentemot de anställda. Lönen sattes under 1800-talet enligt "behovsprincipen" för manliga familjeförsörjare och ogifta kvinnliga fabriksflickor, vilket kunde motivera att män hade högre lön. När lönesättningen kopplades till prestation utgjorde fortfarande individens hushållsposition grund för lönesättningen men denna koppling hölls väl dold och ifrågasattes inte, varken av kvinnliga eller manliga arbetare.¹² Norlander menar att hushållets starka position som en av "vardagslivets hörnpelare" kan förklara de flesta ekonomiska ojämlikheter mellan kvinnor och män. Hon visar hur det patriarkala tänkandet tydligt har kommit till uttryck i den privata sfären och på ett nästan osynligt sätt bakats in och starkt präglad även den

offentliga sfären med påföljd att såväl den samhälleliga kvinnosynen som kvinnans medborgerliga rättigheter fortfarande präglas av patriarkala värderingar.

Rätten till politiskt medborgarskap var inte tillräckligt för att frigöra kvinnan. Det krävdes genomgripande socialpolitiska reformer som utökade basen i framförallt den offentliga sfären för både det sociala och ekonomiska medborgarskapet för att kvinnan skulle ses som en självständig individ, som ålades ansvar av samhället.¹³ Behörighetslagens avskaffande 1923, rätten för flickor att läsa på läroverk 1928 och lagen som förbjöd avskedande av gift eller gravid kvinna 1939 är exempel på sådana reformer. Utökandet av kvinnors sociala och ekonomiska medborgarskap försvårades av den rådande genusordningen och framträdde allra tydligast i befästheten av den segregerade arbetsmarknaden. Ann Shola Orloff menar att den segregerade arbetsmarknaden är helt logisk ur ett genusperspektiv. Många kvinnor kunde bara arbeta deltid då det obetalda reproduktiva arbetet fanns kvar i hemmet.¹⁴ Den arbetsmarknad som stod gifta kvinnor till buds fanns företrädesvis i den framväxande offentliga sektorn, inom verksamheter inriktade mot vård och omsorg.¹⁵ De reproduktiva uppgifter kvinnan hade i hemmen med omsorg för barn och äldre övertogs i den socialdemokratiska välfärdsstaten av samhället. Förflyttningen av dessa uppgifter från hem till samhälle skapade en arbetsmarknad för kvinnor och underlättade kvinnans utträde på arbetsmarknaden. Hirdman beskriver detta som att det skapades särskilda rum för kvinnor i samhället utanför hemmen.¹⁶

Processen har dock framställts som om förändringarna enbart ägde rum i det offentliga samhället och att inget förändrades i den privata sfären. Monika Edgren poängterar att ideologin om separata sfärer mycket effektivt bidrog till att dölja kvinnors obetalda arbete i den privata sfären. Den privata sfären förvandlades till en familjeangelägenhet och privatiserades.¹⁷ Därmed kunde framväxten av välfärdssamhället fortgå med en befäst genusordning.

Genus och omsorg

Genusordningen i det patriarkala samhället legitimerade att kvinnan gav omsorg och vårdnad samt ansvarade för familjemedlemmarnas dagliga reproduktion. Denna legitimering har varit så stark att det kan talas om plikter - i detta fall kvinnliga plikter. För mannen var den stora plikten att försörja och försvara sin familj. Emellertid har det aldrig funnits någon klar och tydlig specificering för vad som ingick i dessa plikter. Inte förrän de politiskt ansvariga ville markera var samhällets ansvar tog vid kom det lagstiftning inom detta område som direkt berörde familjen och den privata sfären. Ett tydligt exempel, som nämndes inledningsvis, är lagstiftningen om barns och föräldrars ömsesidiga skyldigheter. Dessa återfanns inte i lagtext förrän 1871. Då hade de sociala problemen vuxit och från samhällets/statens sida gjordes en markering om och ett förtydligande av ansvarsrelationen mellan barn och vuxna. Samtidigt skärptes kraven för att komma i åtnjutande av samhällelig fattigvård.¹⁸

Omsorg och makt

Inom såväl den samhälleliga som den familjebaserade omsorgen är maktperspektivet mycket tydligt. Kontraktsparterna var ojämlika vilket medfört att begreppet innehåller en uttalad maktdimension. Det är en relation mellan starka och svaga där det i regel är de starka som har tolkningsföreträde. Det var socknens/kommunens makthavande företrädare som ensamma bestämde villkoren för de understödda. I den svenska fattigvårdslagen var inskrivet att socknen hade husbonderätt över de understödda. Detta gav fattigvårdsstyrelserna rätt att vara förmyndare, vilket bl.a. innebar att de disponerade de intagnas eventuella egendom. Vid den allmänna rösträttens införande undantogs de personer som uppbar fattigvård från rätten att delta i den demokratiska processen genom att rösta. Genom att de s.k. skötsamhetsstrecken måste vara uppfyllda för att individen skulle få nyttja sina medborgerliga rättigheter behöll fattigvården i samhällets regi sin

disciplinära makt. Ett av dessa streck var "fattigvårdsstrecket" och denna utgränsning gällde fram till 1945.¹⁹

Inom familjen fanns/finns även en maktdimension i form av uttalade krav och förväntningar utifrån en patriarkal tradition. Etnologen Gunilla Kjellman har i en studie av åldringskulturen visat att hustavlans budskap präglade de värderingar som både givare och mottagare av omsorg hyste en bra bit in på 1900-talet och fortfarande finns kvar än idag.²⁰ Inom den privata sfären används ofta benämningen hjälp istället för omsorg. En sådan omskrivning kan återföras till den patriarkala ideologin där kvinnans uppgifter i den privata sfären osynliggjordes och sågs som en naturlig "hjälp". Benämningen omsorg innehåller enligt min mening en aspekt av yrkeskunnande och kan därmed även utföras av män.

Inom omvårdnadsforskningen har tre olika system för omsorg urskiljts som kan kopplas till olika ideologier som välfärdsstaten baseras på. Denna kategorisering brukar avse nutida samhällen och användas vid komparativa undersökningar av välfärdens organisering i olika länder.²¹ Dessa undersökningar brukar dock inte spåra de idéer och den politik som ligger bakom välfärdens utformning. Ett sådant processuellt perspektiv har däremot Ingemar Lindberg anlagt i boken *Välfärdens idéer*. Han har där analyserat det politiska och ideologiska tänkandet i olika välfärdssystem och hans klassificering har integrerats i de nedan angivna terminologierna.²²

- *Det familjebaserade systemet.* Familjen, som ekonomisk enhet, tar ansvar för sina medlemmar, vilket i regel innebär att den unga hustrun ansvarar för och verkställer omvårdnaden av sina föräldrar och svärföräldrar. Den ideologiska grunden för denna typ av omsorg återfinns i patriarkalismen och i konservatismen.
- *Det marknadsbaserade systemet.* Via fonder eller privata försäkringar kan de äldre köpa de tjänster de behöver. Den som har resurser klarar sig bra, medan den som saknar sådana marginaliseras. Detta system fungerar i ett samhälle vars välfärdsideologi har korporativistiska anslag.

- *Det offentligt orienterade systemet.* Det innebär att samhället, den offentliga sektorn, erbjuder omsorg till dem som har behov därav. Här genomsyras samhället av en gruppsolidarisk ideologi där de starka stöttar de svaga och var och en bidrar efter förmåga.

Lägger vi ett historiskt perspektiv på omsorgens utformning i Sverige kan vi se att det familjebaserade systemet har dominerat under lång tid och funnits parallellt med uppbyggnaden av det offentligt orienterade systemet, medan det marknadsbaserade har haft mycket begränsad omfattning. Utvecklingen i Sverige skulle också kunna beskrivas som en lång tradition för ett patriarkalistiskt och konservativt system som så småningom övergår i ett gruppsolidariskt. Alla tre idétraditionerna har sina rötter i 1800-talets samhälle. Framväxten av ett offentligt orienterat omsorgssystem påbörjades under 1900-talets första decennier. Frågan om vilket ansvar samhället skulle ta för sina medborgare hade diskuterats allt sedan frihetstiden. De samhälleliga resurserna var begränsade och den politiska beslutsprocessen långsam för att åstadkomma förändringar.²³ Det dröjde ända till 1900-talets andra decennium innan de första stegen mot ett aktivt samhälleligt engagemang i äldreomsorgen togs genom besluten om en allmän pensionsförsäkring 1913 och åldringsvårdens separering från fattigvården 1917. Dessa reformer skedde parallellt med att de medborgerliga rättigheterna tillkom allt fler i samhället, först män och sedan kvinnor. Äldreomsorg inom den privata sfären var/är ett starkt könskodat område. Hur påverkades denna ordning då äldreomsorgen kom att utföras i offentlig regi och vilken inverkan hade demokratiseringsprocessen?

Den offentliga äldreomsorgens genusordning – förändring och upprätthållande.

Hur såg fattigvårdens verksamhet ut ur ett genusperspektiv åren strax innan de första större förändringarna mot ett större samhälleligt ansvar togs? Hur legitimerades och upprätthölls genusordningen? Vilka förändringar kan skönjas då den offentliga äldreomsorgen alltmer institutionaliserades?

Det empiriska underlaget för att besvara dessa frågor har hämtats från Herrestads härad i Skåne och från Kumla landskommun i Närke. Herrestads härad var ett av landets mest frälsedominerade områden medan de självägande bönderna var rikligt representerade i Kumla. Denna skillnad i ägo- och brukarstruktur har präglat de båda områdena och blev tydligt märkbar i den kommunala fattigvårdspolitiken under 1930-talet beroende av att demokratiseringsprocessen fortskred olika snabbt i de båda områdena.

Äldreomsorg vid förra sekelskiftet

Fattigvården i *Herrestads och Hedeskoga kommuner* har undersökts för perioden 1904-1914. För Herrestad har fattigvårdstyrelsens protokollbok använts och för Hedeskoga kommunalnämndens protokollbok. Fattigvården i *Kumla landskommun* har också undersökts för motsvarande period utifrån kommunalnämndens och fattigvårdstyrelsens protokoll. Ett antal handläggningsstrategier framträder som till stor del överensstämmer mellan de båda undersökningsområdena. Jag kommer här att särskilt fokusera på hur genus konstruerades i ett antal beslut som fattades.

Av tidigare forskning framkommer att fattighjonens tillgång på resurser och släktingars ansvar var avgörande för fördelningen av de begränsade resurser som stod till buds för omsorgsbehövande åldringar. Inom ramen för fattigvårdstyrelsens målsmansansvar bröts mot genusordningen då i princip lika hårda krav ställdes på kvinnliga som på manliga understödstagare i att ersätta socknen/kommunen för erhållet understöd. Denna bild kvarstår oförändrad i början av 1900-talet. Fortfarande skall all egendom som fattighjonen har överlämnas till fattigkassan, och vederbörandes släktförhållanden ska noga utredas för att kunna bekräfta att det inte fanns någon välbärgad släkting som kunde försörja fattighjonet istället. I den inledande fallbeskrivningen trädde t.ex. döttrarna in som försörjare för att "rädda" sin moder. Det är också känt att ensamstående män och kvinnor, företrädesvis änkor och avskedade soldater, utan socialt nätverk

dominerade bland de äldre som kom i åtnjutande av offentlig omsorg under 1800-talet.²⁴

Stenhuggaren J A Stenström ansökte på nyåret 1905 hos fattigvårdsstyrelsen i Kumla om att hans mor skulle tas in på fattighuset. Hans ansökan avslogs med motivering att han

"... har mycket goda inkomster så att han kan lemna sin mor hvad hon behöfver för sitt uppehälle, beslöts att gifva Stenström en vänlig erinran om hans såväl lagliga som moraliska skyldighet att gifva sin gamla moder en ordentlig försörjning."²⁵

Inte förrän på våren 1908 blev hans mor intagen på fattighuset mot att Stenström betalade för henne. Modern dog en kort tid senare.²⁶ Kommunens begränsade ekonomiska resurser var kanske den främsta anledningen till att den understöddes försörjningsmöjligheter alltid utreddes, men det är intressant att stenhuggaren Stenströms ansvar för sin mor motiverades både med lag och moral. Möjligen ansåg fattigvårdsstyrelsen den behövde stödja sig både på den andliga och världsliga lagen för att markera sin maktposition gentemot den ekonomiskt starke Stenström. Som man och förmodligen ogift bar han ansvaret för, men inte verkställandet av, sin mors omsorg.

När änkan Hulda Maria Pettersson beviljades understöd för att hennes make hade dött markerades att fattigvårdsstyrelsen övertog försörjningsansvaret. Att fattigvårdsstyrelsen bidrog till att upprätthålla genusordningen blir än mer påtagligt två år senare då understödet drogs in eftersom hon bytt civilstånd och gift om sig.²⁷ Eftersom mannen sågs som försörjare av kvinnan var det tillräcklig anledning att Hulda Maria ingick nytt äktenskap för att fattigvårdsstyrelsen, utan utredning, drog in hennes understöd.

Det var emellertid inte alla som utan protest lät sig kuvas. En stor grupp av de manliga understödstagarna var före detta soldater. Som tack för sina tjänster erhö

de pension från kronan. Dessa medel tog fattigvårdsstyrelsen hand om när de före detta soldaterna blev intagna i fattighuset eller fattiggården. Förre husaren Petter Karström hade varit intagen på fattiggården i Herrestad sedan år 1900. Han begärde att från sin pension, som styrelsen disponerade, få två kronor i månaden för eget bruk, vilket också beviljades.²⁸ Förre soldaten Göran Dahl, som togs in på fattiggården 1905, vägrade emellertid att lämna ifrån sig sitt pensionsbrev, "oaktadt vänliga uppmaningar". Styrelsen beslutade då att beslagta Dahls tillhörigheter och pensionsbrev, "även om kraftåtgärder skulle tillämpas". Om styrelsen inte fick tillgång till pensionsbrevet skulle de processa mot Dahl. Förmodligen rönste styrelsen ingen större framgång i dessa aktioner. Fem år senare beslutade nämligen styrelsen att från Dahls son och svärson, båda sockerbruksarbetare, försöka erhålla ersättning för Dahls vård med 25 kronor årligen.²⁹ I denna beskrivning företräder Dahl en manlighet som fattigvårdsstyrelsen hade svårt att hantera. Deras legitimitet byggde på att de intagna underordnade sig och inte ställde krav. När fattigvårdsstyrelsen inte nådde framgång med avskedade soldaten Dahl gick de vidare till hans söner. Det var alltså en stor fördel för den som var i behov av understöd om vederbörande hade vissa tillgångar. Dock var det kommunen som fick träda in, ibland motvilligt, när den gamla/e inte längre klarade sig på egen hand. I september 1904 beslutade styrelsen i Herrestad att anta änkan Metta Nilsson till fattigvården. Beslutet motiverades enligt följande: "då inga omständigheter kunde utletas som befria styrelsen från skyldigheten att henne försörja beslöts hennes intagande på fattiggården och antecknades hennes tillhörigheter i inventarieboken".³⁰

Formuleringen av beslutet tyder på ett tänkande i överensstämmelse med omvänd bevisföring. Fattigvårdsstyrelsen såg som sin uppgift att i första hand hitta argument för att slippa ge understöd istället för att utreda den sökandes behov. Detta uttalande är mycket intressant att ur ett genusperspektiv jämföra med det inledande fallet. Där bifölls som bekant utan betänkligheter Jonas Persson ansökan om kvinnlig hushållshjälp. I fråga om vem som skulle utföra omsorgen ger protokollen viss information. En man, som varit tillfälligt icke arbetsför på grund

av ett benbrott, ansökte om understöd för att kunna ha sin 20-åriga dotter kvar i hemmet. Styrelsens svar var mycket rakt på sak:

Nämnden sökte övertyga honom om det oriktiga i att låta flickan gå hemma och slå dank och ingenting få lära till nytta för sin egen framtid. Självförskörd borde han med *tillfällig kvinnlig hjälp* (min kurs.) ibland kunna se om huset så länge han ej orkar med något tyngre arbete. Det erinrades honom vidare att han i ersättning från Riksförsäkringsanstalten och sjukkassan har tillsammans en årlig inkomst af omkring 350 kronor. Och detta borde vara tillräckligt att lefva af.³¹

Förutom att nämnden nedvärderar det husliga arbetet, anser de att dottern hellre ska söka sin utkomst utanför hemmet, än vårda sin far. Man kan ana styrelsens rädsla för att snart ha två personer att försörja. De markerar därför att mannen har inkomster som enligt deras uppfattning borde räcka till att betala för det hushållsarbete mannen är i behov av och att detta arbete ska utföras av "tillfällig kvinnlig hjälp". Det framkommer mycket tydligt att de lokala fattigvårdsstyrelserna reproducerar att *verkställande* av omsorg är något som tillskrivs kvinnan, medan *ansvaret för* omsorgen kan delas lika mellan män och kvinnor.

De äldre på ålderdomshem i Herrestad och Kumla i slutet av 1930-talet

Tidsfristen för kommunerna att tillhandahålla plats på ålderdomshem till behövande åldringar hade gått ut i början av år 1930. Av de undersökta nio kommunerna i Herrestads härad hade då sex gått samman i ett fattigvårdsförbund med ett gemensamt ålderdomshem i Herrestad. Det var Baldringe, Borrie, Högestad, Stora Herrestad, Sövestad och Öja som i januari 1930 bildade ett gemensamt fattigvårdsförbund.³² Bromma kommun hade redan eget ålderdomshem. Det var landets minsta och uppgavs ha fem platser.³³ I Hedeskoga låg kommunen

lågt och valde att stå utanför fattigvårdsförbundet. Samtidigt fanns det ingen fastighet i kommunens ägo att inhysa obemedlade i. I januari 1935 beslöt fattigvårdsstyrelsen i Hedeskoga att försöka få kommunen att köpa in en fastighet (gatuhus) i Folketorp som fattigvårdsstyrelsen skulle få disponera "enär styrelsen saknar möjlighet att anvisa bostad åt vissa understödstagare". Fastigheten inköptes och kom att benämnas ålderdomshemmet.³⁴

Stora Herrestads fattigvårdsförbund fattade beslut redan vid bildandet 1930 att det skulle bygga ett nytt åldersomshem i Stora Herrestad. Styrelseledamöterna enades om ett förslag benämnt "Hemgården alt II". Denna byggnad var avsedd för 19 personer och den beräknade kostnaden uppgick till 40 000:-³⁵

Ålderdomshemmet i Bromma hade renoverats 1927 och uppgavs ha fem platser, men i Socialvårdskommitténs enkät 1938 var bara två änklingar intagna. Ålderdomshemmet i Herrestad hade 18 platser och 1938 var 7 kvinnor och 6 män intagna.³⁶ En förteckning över understödstagare och inackorderade i Stora Herrestads ålderdomshem för åren 1935-1938 visar på en stor omsättning av boende. Av tabell 1 kan vi ana att endast ca 2/5 av de intagna bodde en längre tid på ålderdomshemmet. Omsättningen berodde på antingen flyttning eller dödsfall. Under perioden 1935-38 återfanns 35 personer som någon gång bodde på ålderdomshemmet. 13 personer noteras ha avlidit under perioden, en genom självmord. 7-8 personer bodde året runt på ålderdomshemmet. Vi kan också se att fördelningen mellan män och kvinnor var förhållandevis jämn, men att fler män fanns bland de inackorderade. Av de intagna kan med säkerhet konstateras att endast 11 av 35 var över 60 år.³⁷

Kumla kommun var en av de första i landet som hade förberett införskaffandet av ålderdomshem redan ett par år innan lagen fastställdes.³⁸ Orsaken till detta var den stora bristen på utrymme i det gamla fattighuset. Den gamla officersbostaden vid Sannahed inköptes och rustades. Både vatten och avlopp installerades, liksom elektricitet och centralvärme. Man var även framsynt i att avskilja olika kategorier av behövande och redan 1923 inrättades en särskild avdelning i ålderdomshemmet

för kroniskt sjuka.³⁹ Antalet platser på ålderdomshemmet beräknades till ca 45. I svaret från Socialvårdskommitténs enkät 1938 uppgavs att det fanns plats för 43 intagna, och 9 av dessa var avsedda för kroniskt sjuka. 1938 fanns 41 intagna, 23 män och 18 kvinnor. Ålderdomshemmet i Sannahed var förenat med ett jordbruk om 37 hektar. Sju av de intagna uppgavs vara sysselsatta i jordbruket. De som arbetade betalades med flitpengar uppgående till 5: -/ månad. Övriga erhöll 1: -/ månad i fickpengar.⁴⁰

Protokollen från fattigvårdsstyrelserna i Stora Herrestad och Hedeskoga samt Kumla har gått igenom för perioden 1935-1940.⁴¹ I Stora Herrestad har fattigvårdsstyrelsen i genomsnitt sammanträtt varannan månad. Utöver rena rutinärenden har de frågor som styrelsen tagit upp handlat om de intagnas betalningar. Fortfarande gällde att släktingar, så långt det var möjligt, skulle ansvara för sina åldringar. En änka har efter anmälan från någon i kommunen intagits på ålderdomshemmet eftersom hennes omsorgsbehov ansågs vara ett åliggande för kommunen. Emellertid försökte fattigvårdsstyrelsen att få hennes svärson och dotter att betala för henne. Här rådde delade uppfattningar om vem som skulle bära det ekonomiska ansvaret och svärsonen och dottern bestred att de skulle betala. Konflikten gick till Länsstyrelsen och i ett protokoll från fattigvårdsstyrelsens sammanträde den 20 dec 1935 föredrogs länsstyrelsen utslag i målet "... Innefattande helt utfall till vår ansökan om ersättningskyldighet." Änkans dotter och svärson ålades att "... ersätta hela kostnaden hittills och framledes."⁴² Detta var förmodligen ett viktigt utslag som kom att påverka fattigvårdsstyrelsens agerande mot de anhöriga. Efter att detta mål har avgjorts förekommer ingen ytterligare konflikt angående vem som ska stå för kostnaderna för en anhörigs fattigvård.

I ålderdomshemmet fanns ett antal inackorderingar, dvs.. personer som vistades i ålderdomshemmet frivilligt och som betalade för sig. Emellertid krävdes att avgiften betalades varje månad. När en kvinnlig inackorderads pengar tagit slut och hon inte hade kunnat betala för sig det senaste halvåret överfördes hon till "fattigvårdens konto" från det datum betalningarna upphört. Dessutom tog

fattigvårdsstyrelsen hand om det senaste halvårets pensioner, och så tänkte fattigvårdsstyrelsen göra i fortsättningen också.⁴³

I Kumla är protokollen mycket utförliga. Det var stadgat att de skulle vara det i ett reglemente för fattigvården i Kumla landskommun som upprättades efter att den nya fattigvårdslagen trätt i kraft 1919. Detta reglemente byggde på ett tidigare som hade upprättats då 1871 års fattigvårdsförordning trädde ikraft, vilket i sin tur byggde på en stadga för fattigvården som hade upprättats redan 1804.⁴⁴ Det nya reglementet byggde, liksom de tidigare, på texten i den fattigvårdslag som låg till grund för reglementet. Det senaste reglementet hade t.o.m. skickats in till landshövdingen för hans godkännande.

Fattigvårdsstyrelsen skulle ha 12 ledamöter. Sedan 1896 skulle minst en av dessa ledamöter vara kvinna.⁴⁵ Kommunen indelades i sju distrikt och för varje distrikt utsågs en av styrelsens medlemmar till distriktsföreståndare. Det var till denne som den behövande skulle ställa sin ansökan om medel. Stadgarna angav klara direktiv för handläggningen av ansökningar.

Det var många frågor som diskuterades och togs ställning till vid fattigvårdsstyrelsens sammanträden och en klar skillnad i inställningen till behövande åldringar är skönjbar jämfört med tidigare undersökta perioder. I ett fall var styrelsen mycket tydlig med att markera att reglerna och villkoren omkring utdelande av fattigvård har ändrats. Barnen till en man, som tidigare erhållit understöd och som skulle tas in på ålderdomshemmet, föreslog att överlämna hans fastighet till fattigvårdsstyrelsen som ersättning för honom och för det understöd han redan fått. Detta var ett förfarande som tillämpades under hela 1800-talet och även i början av 1900-talet. Styrelsen påpekade nu att ett sådant förfarande inte var i enlighet med fattigvårdslagen. Men eftersom fastigheten skulle säljas gjorde fattigvårdsstyrelsen anspråk på 200:- för erhållen vård och satte hans månadsavgift till 1:50 per dag.⁴⁶ Därmed återfick denne man sina medborgerliga rättigheter och vistades på ålderdomshemmet som en inackordering.

Ett flertal ansökningar om plats på ålderdomshemmet fick avslag, trots att ålderdomshemmet inte var fullbelagt. I motiveringarna för avslagen framkommer tydliga moraliska undertoner. Fattigvårdsstyrelsen i Kumla hade en klar uppfattning om under vilka omständigheter de beviljade att någon blev intagen antingen som hjon eller inackordering. När en ansökan från en välbärgad kvinna kom in svarade styrelsen att det "ej finnes plats och hon för övrigt har kapital tillräckligt för att anställa vårdarinna och då styrelsen i första hand måste se till att plats kan beredas å hemmet för medellösa och mindre bemedlade". Värt att notera är fattigvårdsstyrelsen tydliga uppfattning om att den välbärgade kvinnans omsorg skulle utföras av en annan kvinna. Ytterligare två gånger avlogs denna ansökan.⁴⁷ Den som hade tillgångar kunde inte automatiskt tas in som inackordering.

De regler som fanns sa klart och tydligt att det fanns försörjningsansvar mellan barn och föräldrar och mellan släktingar. Ett äldre par, 81 resp. 75 år, ansökte också om att få bli intagna som inackorderingar. De var välbeställda och hade råd att betala för sig. Emellertid uppdrog fattigvårdsstyrelsen åt en av ledamöterna att först kontakta parets dotter och måg och "efterhöra om de ej ville taga vård om dem, *enär de ansågs vara i sådana omständigheter att de borde det.*"⁴⁸ Vid styrelsens nästkommande sammanträde finns noterat att dottern och mågen bodde grannar med föräldrarna resp svärföräldrarna och att mågen hade motsatt sig att de skulle flytta till ålderdomshemmet.⁴⁹ Några månader senare framkommer att den äldre mannen avlidit och att änkan åter önskade bli intagen. Syster Märta intygade att änkan inte klarade att ta hand om sig själv, men att hon kunde få tillsyn av *den närboende dottern* (min kurs.). Som änka, dvs. utan manlig försörjare, kvalificerade sig denna kvinna tydligen bättre för att bli intagen och hon blev satt på väntelista tills plats kunde beredas åt henne. Samtidigt fastställdes hennes avgift till 2: - per dag.⁵⁰ Under tiden var dottern redan utpekad som omsorgsgivare till sin mor.

Inackorderingar på ålderdomshemmet befann sig där frivilligt och var inte satta varken i ekonomisk eller moralisk skuld till kommunen till skillnad mot de övriga intagna som stod under fattigvårdsstyrelsens ansvar och vars frihet var begränsad. De inackorderade var skyldiga att följa de regler som var satta för

ålderdomshemmets verksamhet, men de hade sin frihet att flytta från ålderdomshemmet om de ville. De som flyttade angav i regel som orsak att de inte trivdes på ålderdomshemmet.⁵¹

De understödda befann sig på ålderdomshemmet på helt andra villkor. De var satta under förmyndarskap och "skyldig att visa fattigvårdsstyrelsen eller dess representanter lydning".⁵² Hela reglementet för fattigvården i Kumla kommun genomsyras av att de understödda på olika sätt skulle förmås att göra rätt för sig och arbeta för sitt uppehälle.⁵³ Den hårda disciplinen och arbetsplikten beivrades och den som bröt mot reglementet bestraffades. I reglementet står:

"Befinnes å fattigvårdens anstalt intagen understödstagare, som är i någon mån arbetsför, genom svårare oart eller dåligt uppförande i allmänhet verka störande på ordningen och trevnaden inom hemmet, bör *han* (min kurs.) genom fattigvårdsstyrelsens försorg intagas å arbetshem."⁵⁴

Av fattigvårdsstyrelsens protokoll framkommer att med svårare oart eller dåligt uppförande avsågs t.ex. olydnad, störande uppträdande, avvikande från ålderdomshemmet eller arbetsvägran. Disciplineringen av fattighjonerna formulerades med mannen som norm. I de aktuella fall som förekom var enbart män inblandade.

En notering om att ordningen på ålderdomshemmet är störd framkommer av protokollet från 21 maj 1938. Två manliga intagna uppges vara: "... mycket svårhanterliga, ej åtlyda personalen och därigenom utövar skadligt inflytande på övriga pensionärer å ålderdomshemmet beslöts att ansöka om plats för dem å Långmora arbetshem." Den underliggande konflikten till denna åtgärd pågick förmodligen under hela sommaren och försök gjordes att hitta en annan lösning på konflikten än att de "olydiga" skulle skickas till arbetshem. I oktober samma år noterades i protokollet att förestånderskan och en av de bråkiga männen har försonats och bett varandra om förlåtelse. Emellertid dröjer det bara till mars månad 1939 förrän ånyo förestånderskan framfört klagomål. Denna gång beslutas:

"... då det synes styrelsen omöjligt att ordna saken på annat sätt, att söka plats för honom å annan anstalt och då i första hand å Bohrs ålderdomshem, vilket av Statens fattigvårdsinspektör rekommenderats".

Den äldre bråkige mannen flyttades dock inte till Bohr utan till ett annat ålderdomshem norr om Örebro, men blev snart avvisad därifrån och tillbakaskickad till Kumla. Där inhystes han provisoriskt i en enskild bostad. Mannen själv tog nu eget initiativ och hade vid ett besök på länsstyrelsen i Örebro begärt att få komma till Hovsta ålderdomshem, där "endast ett fåtal understödstagare funnos". Mannens begäran tillstyrktes men hans tillstånd måste ha försämrats då han efter att ha vårdats på Birgittas sjukhus i Vadstena måste lämna detta och det beslöts att inackordera honom å Eriksbergs sjukhem i Motala mot en avgift av 5:50 per dag.⁵⁵

Denne man hade uppenbara problem att vistas tillsammans med andra människor och reagerade på det med "ett störande beteende". Det lokala samhällets resurser var för små för att egentligen kunna hjälpa honom. Det han erbjöds skulle kunna liknas vid att gå "rotegång" mellan olika vårdinrättningar i regionen. Han var inte ensam om att vålla problem för ålderdomshemmet och i april 1941 beslöt fattigvårdsstyrelsen att lämna in en begäran till Statens inspektör för sinnessjukvården om "... intagning för vård å sinnessjukhus av flera sinnesslöa patienter som ej äro lämpliga att vårda å ålderdomshemmet".⁵⁶

Synen att det ålåg kvinnan att verkställa omsorg framkommer inte lika tydligt som det har gjorts vid de tidigare undersökningarna. Dock finns ett exempel där fattigvårdsstyrelsen inte ifrågasätter en äldre mans resonemang omkring sin hushållerska. Mannen som är 76 år har gjort en förfrågan om att få bli inackorderad "... i händelse hans hushållerska flyttar, och han måste sälja sin lägenhet för att kunna betala hennes inestående löner. (förf. kurs)" Styrelsens kommentarer kring detta handlar uteslutande om mannen och att den ska bevilja honom understöd för att kunna betala ut lönen till hushållerskan så att han slipper sälja sin bostad. Då mannen p.g.a. sjukdom kräver viss omvårdnad anses det bättre att han bor kvar än

flyttar till ålderdomshemmet.⁵⁷ Utav skrivningen i protokollet kan det även tolkas som att det är fullt acceptabelt att en kvinna arbetar som hushållerska med inestående lön.

Ett nytt inslag i protokollen som inte har funnits tidigare är att fattigvårdsstyrelsen tar på sig ett övergripande ansvar för kommunens invånare, dvs.. de övertar det ansvar som tidigare förts tillbaka till understödstagarna och deras anhöriga. Detta märks framförallt på två sätt. Det ena är att frågor av större rikspolitiskt intresse diskuteras och att även en kommunikation med staten förekommer, det andra är att vissa personers behov kan tas upp till diskussion och prövning utan att personen själv anmält behov därav. Ett exempel på det förra är när fattigvårdsstyrelsen i januari fattar beslut om att fattigvårdsbidragen inte skall sänkas trots att det statliga pensionsbeloppet har höjts. Detta är en viktig principfråga med ideologiska undertoner. Någon motsvarande diskussion förekom inte i Herrestad. Ett exempel på det senare är när en äldre kvinna som drabbats av hjärnblödning och därför blivit omhändertagen på ålderdomshemmet ville flytta hem igen till sin stuga men nekades av styrelsen. Motiveringen för detta beslut var dels att hon enligt läkarens utlåtande inte kunde klara sig på egen hand, och dels att hennes bostad var utdömd av hälsovårdsnämnden. Kvinnan skulle inte tillåtas att flytta från ålderdomshemmet förrän hon hade både godkänd vård och godkänd bostad.⁵⁸ Dessa exempel visar att organisationen omkring fattigvården har byggts ut. Samarbete med experter har etablerats som ger legitimitet till en helt ny ansvarsroll vid denna tid. Kommunerna implementerar sin och sina medborgares nya roller: Kommunen skall ta ansvar och medborgaren skall ställa krav.

Äldreomsorgens institutionalisering

Tillvaron på ålderdomshemmet i Kumla hade sedan det inrättades blivit alltmer institutionaliserad till skillnad mot den gamla fattigstugan där det rådde förhållandevis fria förhållanden.⁵⁹ Personalen, som också bodde på ålderdomshemmet, uppgick 1935 till minst 8 personer. Tre av dessa var gifta män

och det är oklart, men troligt, att även deras hustrur ingick i personalstyrkan, åtminstone tillfälligtvis. De yrkesbeteckningar som är nämnda är: föreståndarinna, sjuksköterska, städerska, köksbiträde, kokerska, statkarl, ladugårdskarlar och vaktmästare. Dessutom fanns en föreståndare för jordbruket.

Den som skulle upprätthålla ordningen bland de intagna var i första hand förestånderskan. Även för föreståndare/erska hade ett reglemente upprättats. Den som anställdes skulle t.ex. vara utbildad för ändamålet. Den praxis som rådde i samhället vid denna tid sa att gifta kvinnor inte skulle förvärvsarbeta, varför det är mycket troligt att förestånderskan var ogift. Det var ett tungt och krävande arbete, både fysiskt och psykiskt, att vara förestånderska. Lönen var inte hög och arbetstiden oreglerad.

Föreståndaren/erskan var ansvarig att "utöva tillsyn" över de intagna vari bl.a. innefattades att se till att de som kunde arbeta blev anvisade lämpligt arbete. De metoder som användes kan ha varit bidragande till uttalandena om att framförallt inackorderingarna inte trivdes på ålderdomshemmet och det framkom även direkta klagomål mot förestånderskan som framfördes till styrelsen. Hon anklagades för att "vid flera tillfällen uppträtt brutalt-olämpligt mot pensionererna och ej visat dem den hänsynsfullhet och det deltagande som man kan fordra av en person i hennes ställning". Efter överläggning beslöt styrelsen att hon skulle tilldelas en varning.⁶⁰ Några månader därefter kom ett cirkulär från Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet där man inbjöd till en fortbildningskurs för förestånderskor vid ålderdomshem. Styrelsen beslöt att "bevilja föreståndarinnan fröken Karlsson ett anslag av 50:- kronor i händelse hon önskar delta i kursen."⁶¹ Detta är första gången en sådan kurs omnämns i protokollen och en bidragande orsak att uppmuntra förestånderskan till vidareutbildning kan säkert ha varit både klagomålen mot henne och konflikten med några av de manliga understödstagarna.

Fattiggårdens ledning befann sig i en maktposition och det var den som satte gränserna för den praktiska tillämpningen av de angivna reglerna. De intagna var helt underställda ledningen. Det var därför mycket ovanligt och förmodligen även

uppseendeväckande när änkan Kjersti Nilsson i Herrestad 1912 vågade skriva ett brev till Landshövdingen där hon klagade på förestånderskan för fattiggården och på de rådande förhållandena. Brevet togs upp vid ett styrelsemöte dit alla intagna fattighjon var kallade "... för att inför styrelsen höras huruvida de hade skäl att bekräfta de klagomål som... till KB förbragts."⁶² De intagnas svar sammanfattades så att de var nöjda med de materiella arrangemangen medan några invände mot bemötandet av förestånderskan.

"Då emellertid äfven stränghet någon gång i directionens intresse kan vara befogad och det icke kunde utrönas huruvida någon sådan hade varit malplacerad, ansåg sig styrelsen icke ega skäl till klander öfver förestånderskan."⁶³

Utfallet av denna incident var på inga sätt oväntad. I denna bygd med starka patriarkala inslag var det få som hade mod att stå på sig när de ställdes inför "överheten". Ärendets kvinnliga karaktär som i första hand en konflikt mellan två kvinnor bland övervägande kvinnliga intagna kanske också bidrog till att inga åtgärder vidtogs. I alla fall inte några som direkt kunde kopplas till detta ärende. Förmodligen hade dock incidenten viss inverkan för två månader senare beslöts att till hösten anställa en äldre, ogift kvinna som skulle biträda förestånderskan "... såväl i köket som vid vården af hjonen, skolande hon dessutom biträda vid mjölkningen av gårdens kor."⁶⁴

Institutionaliseringen av ålderdomshemmen innebar ett bevästande av rådande genusordning i och med att det institutionaliserade omsorgsarbetet otvetydigt var kvinnligt kodat. Emellertid innebar det även ett bevästande av hierarkier som i vissa fall bröt över genusgränserna. Den kvinnliga förestånderskan var överordnad den manlige understödstagaren. Den hierarkiska ordningen komplicerades av de inackorderade som befann sig på ålderdomshemmet på andra villkor än de som var understödda av fattigvården.

Slutsatser

I slutet av 1930-talet har det samhälleliga kontraktet stärkts framförallt från kommunernas och statens sida. Den enskilde medborgaren, såväl man som kvinna, har getts rättighet att ställa krav. Här fanns dock en kvarlevande inskränkning utifrån ett patriarkalt värderingssystem, då den som stadigvarande uppbar fattigvård förlorade sin medborgerliga rätt att delta i riksdagsval. Denna begränsning i de demokratiska rättigheterna fanns kvar till 1945, vilket ytterst sällan påpekas. Även konstruktionen av medborgarskap för kvinnor och män påverkade omsorgssituationen. Kvinnor ansågs vara ansvariga för verkställande av omsorg inom såväl den privata som den offentliga sfären medan detta ansvar sällan tilldelades män som istället gavs ett övergripande, oftast ekonomiskt ansvar. Denna starka könskodning av omsorgsarbete består än idag.

Fattigvårdsstyrelsens målsmansansvar innebar en delikat balansgång för ansvariga såväl politiker som tjänstemän vilket ibland medförde att de vidtagna åtgärderna hellre såg till kommunens bästa än till individens. Det innebar också att det var legitimt för fattigvårdsstyrelsen att bryta mot genusordningen och ställa liknande krav på såväl män som kvinnor. Bedömningen av mäns och kvinnors förmåga till hushållsarbete följde dock en tydlig genusordning där mäns ansökningar i större utsträckning än kvinnors beviljades av fattigvårdsstyrelserna. Denna olika syn på mäns och kvinnors förmåga till hushållsarbete finns kvar än idag då kvinnors arbetsförmåga tenderar att uppgraderas och de sällan bedöms som helt arbetsförmögna eftersom de förmodas kunna utföra hushållsarbete. En bedömning som sällan män utsätts för.⁶⁵ Civilståndet påverkade även möjligheten till understöd. En änka ansågs sedan lång tid tillbaka mer berättigad till understöd än en ensamstående kvinna. Giftermålet indikerade att kvinnan fullgjort sin samhälleliga plikt medan däremot en ogift kvinna ansågs vara en försörjningsbörda, vilket förvärrades om hon dessutom hade barn. För män förelåg inte denna distinktion.

Den ökande institutionaliseringen medförde en ökad disciplinering av dem som uppbar understöd. Från slutet av 1800-talet blev de disciplinära problemen bland de intagna större. De konflikter som uppstod kunde ha många dimensioner kopplade till både klass och genus. Förestånderskans makt över de manliga understödstagarna som syftade till att implementera regler för den dagliga tillvaron på ålderdomshemmet återkopplade i borgerliga, kristna och patriarkala värderingar skapade mångfacetterade konflikter, då den ställdes mot de värderingar om genusordningen som äldre män, såväl bönder som agrar underklass, bar på. De konflikter som togs upp i fattigvårdsstyrelsernas protokoll handlade om olika aspekter av skötsamhet och lydnad och gällde i första hand män. Det hot som ständigt återkom från ledningens sida var att begränsa den egensinniges frihet genom att han riskerade att bli skickad på arbetshem.

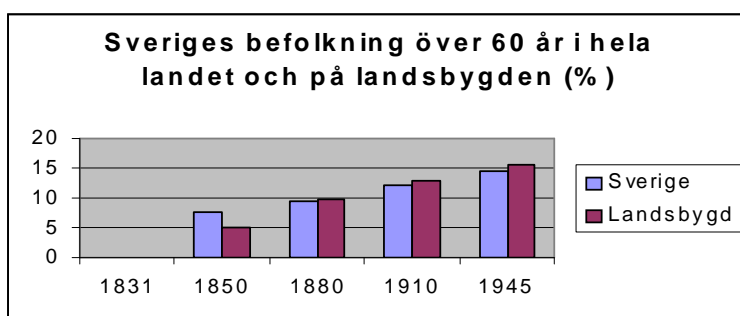
Institutionaliseringen innebar även skapandet av en arbetsmarknad för i första hand ogifta kvinnor. Omsorgsarbetets starka könskodning omöjliggjorde för män att inom ålderdomshemmet befatta sig med omsorgsgivande verksamhet. Däremot medverkade de i driften av ålderdomshemmet.

Fattigvårdslagen från 1918 föreskrev att även betalande åldringar skulle kunna tas in på ålderdomshem, i mån av plats och mot betalning, som s.k. inackorderingar. Inackorderingarna var viktiga för ålderdomshemmets legitimitet och utgör det tydligaste exemplet på att i välfärdsstaten ska individen ha rätt till en god ålderdom som tillhandahålls av stat och kommun. Det var även ett försök att ta bort fattighusstämpeln från ålderdomshemmen och åtgärden var avsedd att verka både klassutjämnande och statshöjande. Begränsade resurser för kommunerna att bedriva äldreomsorg och den starka fattighusprägeln på många ålderdomshem i kombination med disciplinering och målsmannaskap motverkade dock dessa ambitioner. Ivar Lo-Johansson tog upp debatten 1949 och skapade turbulens med sina artiklar och sedermera bok om "Ålderdoms-Sverige". En viss kursändring ägde rum under 1950-talet men fortfarande är äldreomsorg ett stort samhällsproblem och än idag möter vi berättelser om gamla som far illa i samhällets vård. Den maktdimension som inryms i omsorgens verkställande är mycket svårhanterlig och

pekar även på vikten av en klar och tydlig gräns mellan det privata och det offentliga.

Ulla Rosén är docent i historia vid Institutionen för humaniora, Växjö universitet. Ulla Rosén is associate professor in History at the School of Humanities, Växjö University.

Diagram 1:

Källa: *Historisk Statistik för Sverige*, tabell A 16, A 17 och a 18. SOS Folkräkningarna 1945:VI.

Tabell 1: *Understödstagare och inackorderade på ålderdomshemmet i Stora Herrestad 1935-1938.*

	1935		1936		1937		1938	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Samtliga	11	7	8	11	9	7	8	8
Varav helår	3	4	2	5	2	6	2	5
Varav inackorderingar	3	1	3	1	5	1	6	2

Källa: Stora Herrestads fattigvårdsförbund. Protokoll 1930-1951. A 1.

Otryckta källor

Riksarkivet. (RA)

Socialvårdskommittén 1938. YK 1185

Kumla Kommunarkiv (KKA)

Kumla kommun, Kommunalnämnden

Kumla Kommun, Fattigvårdsstyrelsen

Ystad stadsarkiv (YSA)

Stora Herrestads kommun, Kommunalnämnden

Stora Herrestads kommun, Fattigvårdsstyrelsen

Hedeskoga kommun, Kommunalnämnden

Hedeskoga kommun, Fattigvårdsstyrelsen

Stora Herrestads Fattigvårdsförbund

Officiellt tryck, betänkanden och statistisk.

Historisk Statistik för Sverige. I Befolkning. Statistiska centralbyrån. Stockholm 1955.

Socialvårdskommitténs betänkande I. Statistisk undersökning angående kommunernas ålderdomshem.(SOU 1940:22) Stockholm 1940.

Socialvårdskommitténs betänkande X. Statistisk undersökning angående Folkpensionärernas bostadsförhållanden m.m. (SOU 1945:23) Stockholm 1945

Socialvårdskommitténs betänkande XIV. Utredning och förslag angående ålderdomshem m.m.(SOU 1946:52) Stockholm 1946.

Litteratur

Edgren, Monika, *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet.* Lund University Press. 1994.

Gerger, Christina, *Där nöden var som störst. En studie av fattigdom och fattigvård i en småländsk landsbygdsocken åren 1815-1935.* Meddelanden serie B 82. Kulturgeografiska Institutionen Stockholms universitet 1992.

Hirdman, Yvonne, *Genus. Om det stabila föränderliga former.* Liber 2001.

Hofsten, Erland, *Svensk befolkningshistoria. Några grunddrag i utvecklingen från 1750.* Rabén & Sjögren 1986.

Holgersson, Leif, *Socialpolitik och socialt arbete. Historia och idéer,* Norstedt 1997.

Kjellman, Gunilla, *Åldringskultur i urbana miljöer. En etnologisk studie av boendemönster och livsformer bland äldre.* Arbetsrapport/Projektet De äldre i samhället - Då, nu och i framtiden. Uppsala 1987.

Lindberg, Ingemar, *Välfärdens idéer. Globaliseringen, elitismen och välfärdsstatens framtid.* Atlas 1999.

Norlander, Kerstin, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens stearinfabriks AB 1872-1939*. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 2000.

Odén, Birgitta, "Omsorgsetik och kvinnoyn: ett historiskt perspektiv." *Vad förgår och vad består? En antologi om äldreomsorg, kvinnoyn och socialpolitik*. Red. Rosmari Eliasson-Lappalainen och Marta Szebehely. Arkiv 1998.

Odén, Birgitta, "De svage gamle i historisk perspektiv." *Svaekkelse i alderdomen. Omsorg og etik i svaekkeelseforløbet*. Pia Fromholt, Jessy Hjorth-Hansen, Dorte Hoeg, Andrus Viidik (red). Dafolo forlag 1999.

Orloff, Ann Shola, "Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states." *American Sociological Review*, 1993.

Pateman, Carole, "The Patriarchal Welfare State." *Democracy and the Welfare State*. (Ed) Amy Gutman. Princeton University Press 1988 a.

Pateman, Carole, *The Sexual Contract*. Stanford University Press. 1988 b.

Rosén, Ulla, *Gamla plikter och nya krav. En studie om egendom, kvinnoyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815-1939*. Växjö University Press. 2004.

Sainsbury, Diane, "Välfärdsutvecklingen för kvinnor och män på 1990- talet". SOU 2000:40, *Välfärd och försörjning*. Stockholm 2000.

Skoglund, Ann-Marie, *Den svenska fattigvården år 1829*. Rapport i socialt arbete nr 58. Stockholm 1992.

Vård och omsorg i sex europeiska länder. Socialstyrelsen. Allmänna förlag. Stockholm 1991.

Noter

¹ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:6, 19 februari 1909 § 15. KKA.

² Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:6, 19 mars 1909 § 11. KKA.

³ De största enskilda grupperna som erhöill fattigvård var änkor och avskedade soldater. Skoglund, 1992.

⁴ SOU 1940:22, tabell 13 s 80-81.

⁵ Rosén 2004, tabell 5.5; Gerger 1992, s 100, tabell 15.

⁶ Hofsten 1986, tabell 2.5 s 47.

⁷ 1998 tillsattes en beredningsgrupp som själva antagit namnet SENIOR 2005 med uppdrag att "skapa förutsättningar för en långsiktig utveckling av äldrepolitiken". I ett diskussionsbetänkande med namn *Riv ålderstrappan! Livslopp i förändring*. (SOU 2002:29) för de fram förslag som kraftigt ifrågasätter den kronologiska ålderns styrning av normer och gränser.

⁸ Odén 1999, s 73 f. Runeberg har delat in befolkningen i åldersgrupper: 0-5 år samt över 80, 5-15 år samt 65-80 år och 16-64 år. De två första grupperna mottar omsorg av den tredje.

⁹ Inspiration till detta synsätt kommer från Pateman 1988 b, kap 1. Se även Pateman 1988 a.

¹⁰ För en kortfattad redogörelse för denna ståndpunkt se Pateman 1988 b, s 10-18. Yvonne Hirdmans teori om genuskontrakt baseras till viss del på Pateman.

¹¹ Norlander 2000, s 2-12, 21-42.

¹² Norlander 2000, s 101-105, 140-147, 187-191.

¹³ Pateman 1988 a; 1997. Kvinnans möjlighet till inflytande i den privata sfären var betydligt gynnsammare än i den offentliga. I den nya äktenskapslagen 1920 gavs kvinnan *likställighet* med

mannen i äktenskapet innan hon erhöll fullvärdigt politiskt medborgarskap 1921. Pågående avhandlingsarbete i Växjö av Zara Bersbo.

¹⁴ Orloff 1993.

¹⁵ Pateman 1988 b.

¹⁶ Hirdman 2000, s 114 - 116.

¹⁷ Edgren 1994, s 94 - 95.

¹⁸ Odén 1999, s 40 - 41.

¹⁹ De två andra strecken var ”kommunalskattestrecket” och ”värnpliktsstrecket”, dvs.. endast den fick rösta i riksdagsval som hade betalt kommunalskatt och gjort värnplikt samt ej uppburit fattigvård.

Holgersson 1997, s 50.

²⁰ Kjellman 1987, s 148 -153.

²¹ Se t.ex. *Vård och omsorg i sex europeiska länder*. 1991.

²² Lindberg 1999, kapitel 1.

²³ Rosén 2004, kap. II.

²⁴ För en forskningsöversikt se Rosén 2004, kap. 3.

²⁵ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:6, 13 januari 1905 § 4. KKA.

²⁶ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:6, 19 november 1905 §10, 19 maj 1908 §9.

KKA.

²⁷ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:6, 19 december 1908 § 11. KKA.

²⁸ Stora Herrestads kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A 1, 8 mars 1904 § 3. YSA.

²⁹ Stora Herrestads kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A 1, 13 nov 1906 §3, 25 mars 1910 § 6.

YSA:

³⁰ Stora Herrestads kommun. Kommunalnämndens protokoll. A 1:1, 13 september 1904 § 3. YSA.

³¹ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:7, 19 april 1911 § 2. KKA.

³² Stora Herrestads fattigvårdsförbund. Protokoll 1930-1951. Serie A:1. 17 januari 1930 § 3. YSA.

³³ Socialvårdskommittén, YK 1185, serie Flaa, volym 19. RA.

³⁴ Hedeskoga kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A I:1. 13 jan 1935 § 5, 3 aug 1937 § 3.

YSA.

³⁵ Stora Herrestads fattigvårdsförbund. Protokoll 1930-1951. Serie A:1. 31 mars 1930 § 2. YSA.

Ecklesiastikdepartementet tillhandahöll s.k. Normalritningar över olika typer av ålderdomshem.

³⁶ Socialvårdskommittén, YK 1185, Serie Flaa, volym 19. RA.

³⁷ Namnen på de intagna har jämförts med de som i Folk- och bostadsräkningen 1935 för de aktuella kommunerna var över 60 år.

³⁸ I Rosén 2004 refereras invigningen av det nya ålderdomshemmet i bokens inledning.

³⁹ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. 19/4 1923, 1/9 1923. KKA. Köpesumman uppgick till 40 000:-. Installation av avlopp, vatten, värme och elektricitet uppgick till 28 000:-. Dessutom uppfördes en ny ladugård för 17 000:-. Köpet av fastigheten innefattade även 90 ha jord. En mindre del av detta ca 30-40 tunnland avsågs att användas för jordbruk.

⁴⁰ Socialvårdskommittén, YK 1185, Serie Flaa volym 23. RA.

⁴¹ Då detta material fortfarande är under sekretess nämnes ingen vid namn utan omskrives i tredje person.

⁴² Stora Herrestads kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A 1. 25 juli 1935 § 3c, § 5, 20 dec 1935 § 4. YSA.

⁴³ Stora Herrestads kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A 1. 13 jan 1936 § 8. YSA.

⁴⁴ *Livet i 1800-talets Kumla som det speglas i sockenstämmoprotokollen*. Utgiven av Kumla Släktforslarklubb. (stencil)

⁴⁵ 1937 var två av styrelsens medlemmar kvinnor.

⁴⁶ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A:6 16 oktober 1938 § 314. KKA.

⁴⁷ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A:5 15 januari 1937 § 89, § 118, 17 april 1937 § 154, 17 juli 1937 § 316, 18 mars 1939 § 86. KKA.

⁴⁸ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll Serie A:5. 22 september 1936 § 321. KKA.

⁴⁹ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll Serie A:5. 21 oktober 1936 § 355. KKA.

⁵⁰ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A:6. 15 januari 1937 § 45. KKA.

⁵¹ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll Serie A:6 15 januari 1937 § 79, 16 oktober 1937 § 316. KKA.

⁵² Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:8, Reglemente för fattigvården i Kumla kommun. § 28. KKA.

-
- ⁵³ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:8, I stadgarna står att den varaktigt understödde ”är skyldig att efter sin förmåga förrätta arbete, som av fattigvårdsstyrelsen eller å dess vägnar anvisas.” § 29. KKA.
- ⁵⁴ Kumla kommun. Kommunalnämndens protokoll A:8, Reglemente för fattigvården i Kumla kommun. § 21. KKA.
- ⁵⁵ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. Serie A:7 21 maj 1938 § 173, 16 oktober 1938 § 343, 18 februari 1939 § 93, 19 augusti 1939 § 209, 16 september 1939 § 234, 14 december 1940 § 392, 16 augusti 1941 § 297. KKA.
- ⁵⁶ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A:7. 19 april 1941 § 177. KKA.
- ⁵⁷ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A:6. 19 mars 1938 § 110. KKA.
- ⁵⁸ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsen protokoll A:7. 18 februari 1939 § 65. KKA.
- ⁵⁹ Rosén 2004, s. 90, s. 96.
- ⁶⁰ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A:6. 15 januari 1938 § 27. KKA.
- ⁶¹ Kumla kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A:7. 21 januari 1939 § 41. KKA.
- ⁶² Kersti Nilssons brev finns inte med bland handlingarna och jag har inte haft möjlighet att ytterligare eftersöka det.
- ⁶³ Stora Herrestads kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A 1. 5 maj 1912. YSA.
- ⁶⁴ Stora Herrestads kommun. Fattigvårdsstyrelsens protokoll. A 1. 18 juli 1912 § 3. YSA.
- ⁶⁵ Sainsbury 2000, (SOU 2000:40) s 94-95.